

NOTEN

Voorwoord

- 1 W. Wolz, 'Naar een politiek zonder programma's', in: *NRC Handelsblad*, 5 juli 1991. Zie ook G. Voerman, 'Inleiding', in: idem (red.), *Politiek zonder partijen? Over de horizon van de partijpolitiek* (Amsterdam 1994), 1-6, 5; Hubert Smeets, *Een wonderbaarlijk politicus. Hans van Mierlo, 1931-2010* (Amsterdam 2021), 473.
- 2 Smeets, *Een wonderbaarlijk politicus*, 290.
- 3 M. van der Land, *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D66, 1966-2003* (Den Haag 2003); M. van der Land, *Langs de afgrond. Tien turbulente jaren in de geschiedenis van D66* (Delft 2012).

Inleiding

- 1 Als reden voor de significante afwijking wees Ipsos naar het uitzonderlijke karakter van de 'corona-verkiezingen': doordat mensen op meerdere dagen mochten stemmen, zowel fysiek als per brief, bleken de modellen minder nauwkeurig. Sjoerd van Heck, *TK21: de exitpoll – hoe hebben we het gedaan?* Zie: <https://www.ipsos.com/nl-nl/tk21-de-exitpoll-hoe-hebben-we-het-gedaan> (laatst geraadpleegd 29 mei 2021).
- 2 Menno van der Land, *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D66, 1966-2003* (Den Haag 2003), 28.
- 3 Sociale kenmerken van de initiatiefnemers zijn gedocumenteerd door J.J. Godschalk, 'Enige politieke en sociale kenmerken van de oprichters van D'66', in: *Acta Politica*, 5 (1969) 1, 62-74.
- 4 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 32.
- 5 *Het Parool*, 13 februari 1967.
- 6 Zie onder meer: Catherine E. de Vries en Sara B. Hobolt, *Political entrepreneurs. The rise of challenger parties in Europe* (Princeton 2020), 6-17; Bonnie M. Meguid, *Party competition between unequals. Strategies and electoral fortunes in Western Europe* (Cambridge 2008).
- 7 De Vries en Hobolt, *Political entrepreneurs*, 28. De eerste golf waren volgens De Vries en Hobolt de sociaal-democraten aan het begin van de twintigste eeuw.
- 8 L. Koeneman en G. Voerman, 'Het Partijgebeuren. Kroniek van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1985', in: R.A. Koole en A.P.M. Lucardie (red.), *Jaarboek 1985 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1986), 14-67, aldaar 33-37.

Oude vormen en oude woorden: Een politieke voorgeschiedenis van D66

- 1 De auteur bedankt Daniël Boomsma, Meine Henk Klijnsma, Ulco Kooistra, Simon Otjes, Mark Verheijen en Gerrit Voerman. Bijzondere dank gaat uit naar Aniek Zwemer, die een belangrijke bijdrage leverde aan het bronnenonderzoek.
- 2 'Congrestoespraak *De keuze van D'66* door Hans van Mierlo' (1968)', in: Daniël Boomsma, *De keuze van D'66. Toespraken, pamfletten en beschouwingen uit 50 jaar partijgeschiedenis* (Amsterdam 2016), 41-55.
- 3 'Dat rotwoord "pragmatisch"' door Harrie Jongedijk en Eddy Schuyer (1968)', in: Daniël Boomsma, *De keuze van D'66. Toespraken, pamfletten en beschouwingen uit 50 jaar partijgeschiedenis* (Amsterdam 2016), 37-40.
- 4 'Pamflet: *De filosofie van D'66* door Henk Zeevalking (1973)', in: Daniël Boomsma, *De keuze van D'66. Toespraken, pamfletten en beschouwingen uit 50 jaar partijgeschiedenis* (Amsterdam 2016), 91-95.
- 5 Zie bijvoorbeeld: Jan Terlouw, 'Vierstromenland', *Democraat*, juni 1977; Zeevalking, *De filosofie van D'66*, 93; Gerrit Voerman en Paul Lucardie, 'Worstelen met ideologie. Het verhaal van een pragmatische partij', *Idee*, december 1991, 19-25, aldaar 19.
- 6 Joost Sneller en Daniël Boomsma, 'Tussen rebelleren en regeren. D66 als factor in de Nederlandse politiek', in: Friso Wielenga, Carla van Baalen en Markus Wilp (red.), *Een versplinterd landschap. Bijdragen over de geschiedenis van Nederlandse politieke partijen* (Amsterdam 2018), 55-77, aldaar 58.
- 7 *De Tijd*, 18 oktober 1985.
- 8 J.J. Godschalk, 'Enige politieke en sociale kenmerken van de oprichters van D'66', in: *Acta Politica* 5 (1969) 1, 62-74, aldaar 74.
- 9 Meine Henk Klijnsma, *Om de democratie. De geschiedenis van de Vrijzinnig-Democratische Bond 1901-1946* (Amsterdam 2008), 695.
- 10 Sneller en Boomsma, 'Tussen rebelleren en regeren', 57.
- 11 Denk onder meer aan studies naar Thorbecke (Aerts), Fransen van de Putte (Consten), Treub (Slijkerman), Cort van der Linden (Den Hertog), Van Riel (Verheijen), Den Uyl (Verkuil), Wiegel (Sijpersma), Gruijters (Tammes) en Van Mierlo (Smeets).
- 12 C.A. Groenewold, *H.P. Marchant (1869-1956): 'le tigre néerlandais'* (Kampen 1992), 19.
- 13 Fleur de Beaufort en Patrick van Schie geven een interessante inventarisatie van hedendaagse invullingen van het begrip 'sociaal-liberalisme' in diverse politieke stromingen in hun essay *Sociaal-liberalisme* (Amsterdam 2014), 8-12.
- 14 Siep Stuurman beschrijft deze transitie van het denken over de rol van de staat in het 'creëren' van burgers in *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* (Amsterdam 1992), 372.
- 15 Adriaan van Veldhuizen, *De partij. Over het politieke leven in de vroege S.D.A.P.* (Amsterdam 2015), 18-19, 21.
- 16 G. Taal, *Liberalen & radicalen in Nederland 1872-1901* (Den Haag 1980), 1-2.
- 17 Ron de Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887* (Hilversum 1999), 22.

- 18 J. van den Berg en J.J. Vis, *De eerste honderdvijftig jaar. Parlementaire geschiedenis van Nederland 1796-1946* (Amsterdam 2013), 405.
- 19 Zie voor een beschrijving van de verknoping tussen liberalisme en economisch denken in deze periode: T.J. Boschloo, *De productiemaatschappij. Liberalisme, economische wetenschap en het vraagstuk der armoede in Nederland 1800-1875* (Hilversum 1989).
- 20 Een selectie van Thorbeckes *Narede* is opgenomen in de bijlage 'Thorbecke en Kappeyne van de Coppello: Twee vormen van liberalisme' in: H. van Riel, *Geschiedenis van het Nederlandse liberalisme in de 19e eeuw* (Assen 1982), 220-228.
- 21 Remieg Aerts, *Thorbecke wil het. Biografie van een staatsman* (Amsterdam 2018), 646-647; Paul Consten, I.D. Fransen van de Putte. 1822-1902. *Het leven van een selfmade politician* (Amsterdam 2019), 235-241.
- 22 J.T. Buys, 'Onze politieke toestand', *De Gids* 35 (1871), IV, 523-558, 555.
- 23 Een selectie van Kappeynes toespraak is opgenomen in de bijlage 'Thorbecke en Kappeyne van de Coppello: Twee vormen van liberalisme' in: H. van Riel, *Geschiedenis van het Nederlandse liberalisme in de 19e eeuw* (Assen 1982), 220-228.
- 24 Stuurman, *Wacht op onze daden*, 372.
- 25 Ruud Koole, 'Twee gezichten van de vrijheidsliefde. Progressieve en conservatieve liberalen in de eerste helft van de twintigste eeuw', in: G. Voerman e.a., *De vrijzinnig-democratische traditie* (Amsterdam 1991), 32-53, 46.
- 26 Taal, *Liberale & radicalen*, 80; Patrick van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking. Liberale partijpolitiek in Nederland 1901-1940* (Amsterdam 2005), 26-27.
- 27 Ruud Koole, *Politieke partijen in Nederland. Ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel* (Utrecht 1995), 277.
- 28 Koole, *Politieke partijen in Nederland*, 278-279.
- 29 Taal, *Liberale & radicalen*, 104.
- 30 A. Roodhuyzen, *De Liberale Unie* (Baarn 1918), 254.
- 31 Koole, *Politieke partijen in Nederland*, 280.
- 32 Roodhuyzen, *De Liberale Unie*, 13.
- 33 Ibidem, 18.
- 34 Taal, *Liberale & Radicalen*, 199-200.
- 35 Ibidem, 241.
- 36 C.K. Elout, *Onze politieke partijen* (Amsterdam 1919), 37-38. Deze behoudende liberalen verenigden zich uiteindelijk in de Bond van Vrije Liberalen.
- 37 Roodhuyzen, *De Liberale Unie*, 22-28.
- 38 Ibidem, 28.
- 39 Diederick Slijkerman, *Enfant terrible. Wim Treub (1858-1931)* (Amsterdam 2016), 31-34.
- 40 M.M. van Praag, 'De radicalen', *De opbouw* 22 (1939) 4/5, 105-173, 127; *Algemeen Handelsblad*, 12 januari 1888.
- 41 Slijkerman, *Enfant terrible*, 54.
- 42 Taal, *Liberale & Radicalen*, 223.
- 43 Ibidem, 224.
- 44 Ibidem, 221-224.
- 45 Zie voor deze broedertwisten: Van Praag, 'De radicalen', 149-155.

- 46 Van Praag, 'De radicalen', 162.
- 47 Ibidem, 165.
- 48 Klijnsma, *Om de democratie*, 53.
- 49 Van Praag, 'De radicalen', 166, 171.
- 50 Voor een gedetailleerd verloop van de breuk in de LU en de oprichting van de VDB, zie: Klijnsma, *Om de democratie*, 65-70.
- 51 *Beginselverklaring Vrijzinnig-Democratische Bond*, 4 mei 1901, zie: <https://dnppre-po.ub.rug.nl/11204/1/VDB%20-%20Beginselverklaring%20en%20Ontwerp%20Verkiezingsprogram%201901.pdf> (geraadpleegd 5 mei 2021).
- 52 Klijnsma, *Om de democratie*, 77.
- 53 Ibidem, 179-185.
- 54 Meine Henk Klijnsma, '1913. Dirk Bos en de mislukte progressieve kabinetsformatie' in: Coen Brummer en Daniël Boomsma (red.), *De canon van het sociaal-liberalisme* (Amsterdam 2020), 97-99, aldaar 97-98.
- 55 Klijnsma, '1913. Dirk Bos en de mislukte progressieve kabinetsformatie', 98.
- 56 Koole, 'Twee gezichten van de vrijheidsliefde', 38.
- 57 Coen Brummer en Daniël Boomsma (red.), *De Nederlandse tijger. Vrijzinnig-democraat Hendrik Pieter Marchant in drie toespraken* (Hilversum 2019), 11.
- 58 Brummer en Boomsma, *De Nederlandse tijger*, 13-14.
- 59 Koole, 'Twee gezichten van de vrijheidsliefde', 46.
- 60 Klijnsma, *Om de democratie*, 350-351.
- 61 Koole, 'Twee gezichten van de vrijheidsliefde', 46.
- 62 Klijnsma, *Om de democratie*, 519-520.
- 63 Daniël Boomsma, 'Hoe D66 en PvdA hun speciale band kunnen herstellen', in: *Socialisme & Democratie* (februari 2020) 55-64, aldaar 58.
- 64 Gerrit Voerman, 'Het einde van een politieke koorddans. De overgang van de VDB naar de PvdA' in: G. Voerman, *De vrijzinnig-democratische traditie* (Amsterdam 1991), 88-109, aldaar 88.
- 65 Meine Henk Klijnsma, 'Het einde van de VDB', in: Coen Brummer en Daniël Boomsma (red.), *De canon van het sociaal-liberalisme* (Amsterdam 2020), 133-135, 134.
- 66 Klijnsma, *Om de democratie*, 650-654.
- 67 *Algemeen Handelsblad*, 30 augustus 1947.
- 68 Klijnsma, *Om de democratie*, 669.
- 69 Ibidem, 667-668.
- 70 Bart Tromp, *Het sociaal-democratisch programma. De beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA 1878-1977* (Amsterdam 2002), 284.
- 71 Frans Becker, 'De ideologische en programmatische ontwikkeling van de PvdA', in: F. Becker en G. Voerman (red.), *Zeventig jaar Partij van de Arbeid* (Amsterdam 2016), 127-160, aldaar 129.
- 72 Voerman, 'Het einde van een politieke koorddans', 102.
- 73 Dik Verkuil, *De gedrevene. Joop den Uyl 1919-1987* (Amsterdam 2019), 54-55.
- 74 Klijnsma, *Om de democratie*, 670.
- 75 Anne Vondeling, *Nasmaak en voorproef. Een handvol ervaringen en ideeën* (Amsterdam 1968), 221.
- 76 Klijnsma, *Om de democratie*, 674.

- 77 Anne Vondeling, 'De vrijzinnig democraten van 1936 en die van '66', *Democraat*, december 1978.
- 78 *De Telegraaf*, 10 maart 1953.
- 79 *De Telegraaf*, 28 oktober 1952.
- 80 Klijnsma, *Om de democratie*, 682.
- 81 *Friese Koerier*, 27 januari 1953.
- 82 Klijnsma, *Om de democratie*, 684-686.
- 83 Ibidem, 685.
- 84 *Leeuwarder Courant*, 19 februari 1953.
- 85 Piet de Rooy, 'Het zout in de pap. De verhouding tussen vrijzinnig-democraten en sociaal-democraten' in: G. Voerman e.a., *De vrijzinnig-democratische traditie. VDB tussen socialisme en liberalisme* (Amsterdam 1991), 54-73, aldaar 68.
- 86 Ruud Koole, Paul Lucardie en Gerrit Voerman, *40 jaar vrij en verenigd. Geschiedenis van de vvd-partijorganisatie* (Houten 1988), 41.
- 87 Koole, *Politieke partijen in Nederland*, 292.
- 88 Ewout Klei, *De weg naar de macht. Een kroniek van de JOVD 1949-2015* (Amsterdam 2015), 35.
- 89 Hein Roethof, *Dwars over het Binnenhof. Herinneringen van een liberale socialist* (Utrecht 1990), 101.
- 90 *Het vrije volk*, 15 november 1954.
- 91 Klei, *De weg naar de macht*, 36.
- 92 Roethof, *Dwars over het Binnenhof*, 104.
- 93 Mark Verheijen, *Harm van Riel. Een rechtse provo* (Amsterdam 2016), 65.
- 94 Klei, *De weg naar de macht*, 45-47.
- 95 Ibidem, 48.
- 96 Koole, *Politieke partijen in Nederland*, 295.
- 97 Roethof, *Dwars over het Binnenhof*, 107.
- 98 Klaas Tammes, *Een verdwaalde intellectueel. Hans Gruijters. Van kroegbaas tot eerste burgemeester van Lelystad* (Amsterdam 2020), 97-99.
- 99 Verheijen, *Harm van Riel*, 127-129.
- 100 Diederick Slijkerman, *Liberaal zwaargewicht. Henk Vonhoff (1931-2010)* (Amsterdam 2018), 47.
- 101 Daniël Boomsma, 'Het Liberaal Democratisch Centrum van Hein Roethof', in: Coen Brummer en Daniël Boomsma (red.), *De canon van het sociaal-liberalisme* (Amsterdam 2020), 144-147, aldaar 147.
- 102 Slijkerman, *Liberaal zwaargewicht*, 48.
- 103 Roethof, *Dwars over het Binnenhof*, 108.
- 104 Slijkerman, *Liberaal zwaargewicht*, 183.
- 105 Henk Vonhoff, 'De strijd om het midden', *Liberaal Reveil*, februari 1974.
- 106 Pieter Sijpersma, *Hans Wiegel. De biografie* (Amsterdam 2020), 92.
- 107 Sijpersma, *Hans Wiegel*, 98.
- 108 Slijkerman, *Liberaal zwaargewicht*, 183-184; H.J.L. Vonhoff, 'De vvd als geestelijk nazaat van de vdb', in: Voerman, *De vrijzinnig-democratische traditie*, 116-121.
- 109 Menno van der Land, *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D66, 1966-2003* (Den Haag 2003), 30.

- 110 Hubert Smeets, *Een wonderbaarlijk politicus. Hans van Mierlo 1931-2010* (Amsterdam 2021), 62-68; Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 19-22.
- 111 Uitzending verkiezingsspot D'66, 1967.
- 112 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 19.
- 113 Ibidem, 34.
- 114 Smeets, *Een wonderbaarlijk politicus*, 73-74.
- 115 Ibidem, 82.
- 116 Koole, *Politieke partijen in Nederland*, 310.
- 117 Smeets, *Een wonderbaarlijk politicus*, 84.
- 118 Zie bijvoorbeeld het hoofdstuk van Arie van der Zwan, 'Nieuw Links en D'66', in: Chris Hietland en Gerrit Voerman, *10 over rood, vijftig jaar later* (Amsterdam 2016), 177-191.
- 119 Smeets, *Een wonderbaarlijk politicus*, 66.
- 120 Godschalk, 'Enige politieke en sociale kenmerken van de oprichters van D'66', 70.
- 121 Verheijen, *Harm van Riel. Een rechtse provo*, 148-149.

De roerige geschiedenis van D66: Van vernieuwingsbeweging naar geprofessionaliseerde partij

- 1 Ben Rogmans, *Hans van Mierlo. Een bon-vivant in de politiek* (Baarn 1991), 30.
- 2 Hans van Mierlo, 'De rechte lijn', in: Jan Veldhuizen (red.), *D66: een blijvend appèl. 35 jaar werken aan vernieuwing* (Wormer 1991), 10-17, aldaar 11.
- 3 Rogmans, *Hans van Mierlo*, 32.
- 4 Interview Erwin Nypels, 19 januari 2021.
- 5 Menno van der Land, *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D66, 1966-2003* (Den Haag 2003), 29.
- 6 Interview Laurens Jan Brinkhorst, 28 januari 2021.
- 7 Hubert Smeets, *Een wonderbaarlijk politicus. Hans van Mierlo, 1931-2010* (Amsterdam 2021), 68-70.
- 8 Interview Laurens Jan Brinkhorst, 28 januari 2021.
- 9 Dit zijn Hans Gruijters, Harrie Jongedijk, Reinier Heijting, Herman Koenen, Erwin Nypels en Rindert Straatsma.
- 10 Ewout Klei, 'De Demostaat-resolutie van de JOVD', in: Coen Brummer en Daniël Boomsma, *De canon van het sociaal-liberalisme*, herziene tweede druk (Amsterdam 2020), 148-151.
- 11 Ewout Klei, *De weg naar de macht. Een kroniek van de JOVD 1949-2015* (Amsterdam 2015), 45-47, 50-51.
- 12 Smeets, *Een wonderbaarlijk politicus*, 66-67.
- 13 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 72.
- 14 Smeets, *Een wonderbaarlijk politicus*, 120-142.
- 15 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 77.
- 16 Ibidem, 82-85.
- 17 Interview met Maarten Engwirda, 23 januari 2021.
- 18 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 74-75, 81-82.
- 19 Interview Brinkhorst, 28 januari 2021.

- 20 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 105-106.
- 21 Ibidem, 117.
- 22 Ibidem, 123.
- 23 Interview Nypels, 19 januari 2021.
- 24 Interview Brinkhorst, 28 januari 2021.
- 25 Interview Nypels, 19 januari 2021.
- 26 Interview Jan Terlouw, 28 januari 2021
- 27 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 132-133.
- 28 Interview Terlouw, 28 januari 2021.
- 29 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 142-143.
- 30 Interview Nypels, 19 januari 2021.
- 31 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 176.
- 32 Ibidem, 194-195.
- 33 Interview Terlouw, 28 januari 2021.
- 34 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 185-218.
- 35 Interview Engwirda, 23 januari 2021.
- 36 Interview Bert Bakker, 11 januari 2021.
- 37 Interview Engwirda, 23 januari 2021.
- 38 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 248.
- 39 Ibidem, 295.
- 40 Lennart van der Meulen e.a. (red.), 'D66 staat voor niets.' *De slag om de kiezer: Campagne '94. Hoe D66 330 zetels won* ('s-Gravenhage 1994), 14-15.
- 41 L. Koeneman, P. Lucardie en G. Voerman, 'Kroniek 1987. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1987', in: R.A. Koole (red.), *Jaarboek 1987. Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1988), 16-57, aldaar 28-30.
- 42 Klei, *De weg naar de macht*, 63-68.
- 43 Smeets, *Een wonderbaarlijk politicus*, 302, 304.
- 44 Ibidem, 310-330.
- 45 Zie ook: Klaartje Peters, *Een doodgewoon kabinet. Acht jaar paars 1994-2002* (Amsterdam 2015).
- 46 Ewout Klei, 'Paars met de Bijbel', in: Ewout Klei en Remco van Mulligen, *Van God los. Het einde van de christelijke politiek* (Amsterdam 2014), 11-20, aldaar 13.
- 47 Regeerakkoord 1994 'Keuzes voor de toekomst', *Handelingen* 11, 1993-1994, Kamerstuk 23715, nr. 11 Herdruk.
- 48 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 345.
- 49 Smeets, *Een wonderbaarlijk politicus*, 325.
- 50 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 296-299.
- 51 Smeets, *Een wonderbaarlijk politicus*, 394, 397.
- 52 Interview Thom de Graaf, 27 januari 2021.
- 53 Interview Nypels, 19 januari 2021.
- 54 Interview Boris Dittrich, 22 januari 2021.
- 55 Klei, 'Paars met de Bijbel', 17-19.
- 56 Smeets, *Een wonderbaarlijk politicus*, 425-434.
- 57 Interview De Graaf, 27 januari 2021.

- 58 Interview Dittrich, 22 januari 2021.
- 59 Interview Boris van der Ham, 23 december 2020.
- 60 Boris Dittrich, *Op weg naar een nieuwe solidariteit. Pamflet voor verandering, vrijheid en verantwoordelijkheid* (2005, z.p.).
- 61 Interview Dittrich, 22 januari 2021.
- 62 Van der Land, *Langs de afgrond*, 191.
- 63 Interview Lousewies van der Laan, 13 januari 2021.
- 64 Van der Land, *Langs de afgrond*, 146.
- 65 Interview Bakker, 11 januari 2021.
- 66 Interview Alexander Pechtold, 12 januari 2021.
- 67 Van der Land, *Langs de afgrond*, 229.
- 68 Ibidem, 254-255.
- 69 Max van Weezel en Thijs Broer, 'Hoe D66 een bedrijf werd', *Vrij Nederland*, 25 april 2014.
- 70 Van der Land, *Langs de afgrond*, 284-287, 304-307, 313-315.
- 71 Interview Pechtold, 12 januari 2021.
- 72 Ibidem.
- 73 Ibidem.
- 74 Kim van Keken, 'Als het luide debat een zacht gefluister wordt. Hoe een partij zich naar binnen keerde', *De Groene Amsterdammer*, 27 januari 2021.
- 75 Boris van der Ham, 'Tussen macht en "sfeerpartij"', *Idee*, oktober 2020, 89-92.
- 76 Interview Pechtold, 12 januari 2021.
- 77 Peter Kanne en Wietse van Engeland, *Rapport I&O zetelpeiling: mei 2020* zie: <https://www.ioresearch.nl/wp-content/uploads/2020/05/10-Research-politieke-peiling-mei-2020.pdf> (geraadpleegd op 25-04-2021).
- 78 *D66 stijgt flink, vvd verliest fors in peiling Een Vandaag/Ipsos* zie: <https://frontbencher.nl/d66-stijgt-flink-vvd-verliest-fors-in-peiling-eenvandaag-ipsos/> (geraadpleegd op 25-04-2021).
- 79 *Het Parool*, 18 maart 2021.

Typisch D66: Een partij op zoek naar ideologisch houvast

- 1 Interview Sigrid Kaag door Milan Assies, 'Ik wil leiderschap uitdragen dat inclusief is', *Democraat*, november 2020.
- 2 J.P.A. Gruijters, *Daarom D'66* (Amsterdam 1967) 58; *Politiek Program D'66*, 1966, 1.
- 3 *Uitgangspunten van Democraten '66*, zie: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/9878/1/Uitgangspunten%20van%20Democraten%2066%20-%202000.pdf> (geraadpleegd 18 december 2020).
- 4 Gerrit Voerman en Paul Lucardie, 'Liberalisme met een rode rand?', in: Jan Veldhuizen e.a. (red.), *D66: Een blijvend appel* (Wormer 2001), 108-111, 110.
- 5 Coen Brummer, *Wat is sociaal-liberalisme?* (Den Haag 2019), 29.
- 6 Coen Brummer en Daniël Boomsma (red.), *De canon van het sociaal-liberalisme* (Amsterdam 2019).
- 7 Dit gebeurt aan de hand van Voerman en Lucardie, 'Liberalisme met een rode

- rand?’ en Paul Lucardie en Gerrit Voerman, ‘Worstelen met ideologie. Het verhaal van een pragmatische partij’, *Idee* 12 (1991), 6 (december), 19-25.
- 8 Voor dit hoofdstuk is gebruikgemaakt van de beschikbare literatuur over de geschiedenis van D66 en verschillende kranten en opinietijdschriften, alsmede van het wetenschappelijk tijdschrift *Idee*, ledenblad *Democraat* en de verkiezingsprogramma’s van D66.
 - 9 Voerman en Lucardie, ‘Liberalisme met een rode rand?’, 108.
 - 10 Lucardie en Voerman, ‘Worstelen met ideologie’, 20.
 - 11 Ibidem.
 - 12 Ibidem, 21. Zie ook Jan Terlouw, *Algemene en politieke beschouwingen*, 12 oktober 1976.
 - 13 Menno van der Land, *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D66, 1966-2003* (Den Haag 2003), 175-176.
 - 14 Lucardie en Voerman, ‘Worstelen met ideologie’, 21.
 - 15 Ibidem, 22.
 - 16 Ibidem, 23.
 - 17 Voerman en Lucardie, ‘Liberalisme met een rode rand?’, 109.
 - 18 Lucardie en Voerman, ‘Worstelen met ideologie’, 24.
 - 19 Menno van der Land, *Langs de afgrond. Tien turbulente jaren in de geschiedenis van D66* (Delft 2012), 19.
 - 20 Voerman en Lucardie, ‘Liberalisme met een rode rand?’, 111.
 - 21 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 428.
 - 22 Ibidem; Lucardie en Voerman, ‘Worstelen met een ideologie’, 25.
 - 23 D66 regeerde eerder in het kabinet-Den Uyl (1973-1977) en het tweede en derde kabinet-Van Agt (1981-1982).
 - 24 J. Hippe, P. Lucardie en G. Voerman, ‘Kroniek 2002. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2002’, in: *Jaarboek 2002 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2004), 18-180, aldaar 69-81.
 - 25 *D66 Statuten en Huishoudelijk Reglement*, Politieke Partij Democraten 66, juli 2006, artikel 2.1.
 - 26 Van der Land, *Langs de afgrond*, 71, 76 en 110-111.
 - 27 Dit was al ingezet onder paars. De tekst van De Graaf vormde een invulling van een tweede lezing van een grondwetswijziging.
 - 28 Over deze gang van zaken: zie Van der Land, *Langs de afgrond*, 115-156.
 - 29 *Trouw*, 24 november 2003. Congrestoespraak Boris Dittrich, 22 november 2003, te raadplegen in de *repositories* van het DNPP: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/86486/1/D66%202003%20Dittrich%201.pdf> (geraadpleegd 23 maart 2021).
 - 30 Van der Land, *Langs de afgrond*, 73.
 - 31 Ibidem, 74.
 - 32 Ibidem, 91.
 - 33 Ibidem, 92-93.
 - 34 Ibidem, 160; Boris Dittrich, *Op weg naar nieuwe solidariteit. Pamflet voor verantwoording, vrijheid en verantwoordelijkheid* (Den Haag 2005).
 - 35 Boris Dittrich, *Trouw*, 22 november 2003.

- 36 Rebellenclub, 'Een aanzet om te komen tot smeerolie in de "linker buitenboordmotor"', (mei 2005) 8 en 10; zie hoorn.d66.nl/content/uploads/sites/56/2014/07/2005__Linker_buitenboordmotor__een_manifest_van_de_Rebellenclub_1_.pdf (geraadpleegd 21 juni 2021). Na het congres van mei 2005 heeft de club zichzelf weer opgeheven.
- 37 Van der Land, *Langs de afgrond*, 166-167.
- 38 Van der Land, *Langs de afgrond*, 210.
- 39 Ibidem, 223-224.
- 40 Ibidem, 154-156.
- 41 *Het gaat om mensen*, D66 verkiezingsprogramma 2006-2010.
- 42 Ibidem.
- 43 Zie bijvoorbeeld het affiche waarmee D66 de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen in 2006 inging. Collectie Affiches Politieke Partijen, DNPP: D66 2006 – DNPP beeldcollectie politieke affiches – Digital collections (rug.nl) (geraadpleegd 25 februari 2021).
- 44 Commissie-Groenman, *Verloren vertrouwen en de weg naar herstel* (2007), 25.
- 45 Congrestoespraak Alexander Pechtold 17 november 2007, zie: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/86498/1/D66%202007%20Pechtold%202.pdf> (geraadpleegd 23 maart 2021).
- 46 Ibidem.
- 47 'Alexander Pechtold in gesprek met Elsbeth Etty', *NRC Handelsblad*, 1 december 2007.
- 48 Dit begon met de heropbouw van het Kenniscentrum – het wetenschappelijk bureau van D66 – dat door het teruglopende aantal leden, zetels en inkomsten nog slechts op een laag pitje draaide. Dit hield onder meer in dat de ideeënontwikkeling anders georganiseerd moest gaan worden dan tot dan toe gebruikelijk was. Niet langer konden alle leden deelnemen aan intellectuele discussies; er kwamen zogenoemde programmaprojectgroepen om de ideeënontwikkeling in de partij te stimuleren en kanaliseren. Ook werden er *expert panels* opgezet – werkgroepen waarin werd nagedacht over de visie van de partij en de fundamenten van het D66-gedachtegoed. Laagdrempeliger was Plein66, een online forum waar ideeën konden worden uitgewisseld. Zie: Van der Land, *Langs de afgrond*, 295.
- 49 Ibidem, 296.
- 50 Dittrich, *Op weg naar nieuwe solidariteit*.
- 51 Carinne Elion-Valter, 'Oprechte democratische bewogenheid', *Idee* no. 1 (2019): 52-54, aldaar 53.
- 52 Joris Backer, 'Over het tot stand komen van de richtingwijzers', *Idee* no. 1 (2019): 38-41, aldaar 40.
- 53 Mr. Hans van Mierlo Stichting, *Sociaal-liberale richtingwijzers* (Den Haag 2019).
- 54 Van der Land, *Langs de afgrond*, 299.
- 55 Zie bijvoorbeeld *Dagblad van het Noorden*, 4 oktober 2010.
- 56 Abel Herzberg lezing *Eerst nadenken* door Alexander Pechtold, 26 september 2010.
- 57 'Hervormen vanuit idealen, toespraak gehouden op een D66-regiocongres door Joris Backer (2014)', in: Daniël Boomsma (red.), *De keuze van D66. Toespraken, pamfletten en beschouwingen uit 50 jaar partijgeschiedenis* (Amsterdam 2016), 371-377, aldaar 373.

- 58 Ibidem, 374 en 376.
- 59 'Een blijvend Appèl', *Democraat*, januari 2016.
- 60 Thijs Broer en Max van Weezel, "'De kiezers doen maar wat". Dubbelinterview Hans van Mierlo en Alexander Pechtold', *Vrij Nederland*, 25 april 2009.
- 61 Van der Land, *Langs de afgrond*, 387.
- 62 Resolutie *Democratie van nu*, 2018. Raadpleegbaar via <https://d66.nl/democratie-van-nu/> (geraadpleegd op 20 juni 2021).
- 63 *NRC Handelsblad*, 28 augustus 2018.
- 64 Zie Artikel 131 van de Nederlandse Grondwet.
- 65 Afscheidstoespraak Alexander Pechtold 'Het is mooi geweest. Het ga jullie goed', in: *Democraat*, november 2018.
- 66 *Trouw*, 5 maart 2019.
- 67 Gerrit Voerman en Bjorn van den Brink, 'Ruk naar links? Een analyse van verkiezingsprogramma's van potentiële regeringspartijen', *Socialisme & democratie* no. 1 (2021) 5-15, aldaar 6; *Een nieuw begin*, verkiezingsprogramma D66 2021-2025.
- 68 Ibidem, 8-10.
- 69 Brummer en Boomsma, *De canon*.
- 70 *Democraat*, november 2020, 15.
- 71 *Democraat*, november 2020, 16.
- 72 Daniël Boomsma, 'Nawoord – Het verleden in de rug', in: Boomsma, *De keuze van D66*, 393.

'Slowly, and then all at once': De liefde tussen D66 en de Europese liberale familie

- 1 Dit hoofdstuk is mede gebaseerd op interviews. Geïnterviewd zijn Rinke Brusel (medewerker van D66 in het Europees Parlement tussen 2009 en 2020 en van de Renew-fractie sinds 2020) op 17 februari 2021; Tjeerd Dierckxsens (internationaal secretaris van D66 sinds 2015) op 12 februari 2021; Sophie in 't Veld (fractiemedewerker van D66 in het Europees Parlement tussen 1994 en 1996, fractiesecretaris van de ELDR in het Comité van de regio's tussen 1996 en 2004, delegatieleider voor D66 in het Europees Parlement sinds 2004 en lid van het bureau van de ALDE-fractie tussen 2014 en 2019, waarvan de laatste twee jaar als vicefractievoorzitter) op 18 februari 2021; en Wilfried Derksen (internationaal secretaris tussen 1998 en 2004 en vicepresident van de ELDR-partij tussen 2003 en 2009) op 3 maart 2021.
- 2 Herman Schaper, 'D66 en de samenwerking tussen politieke partijen in Europa', *Democraat*, september 1978.
- 3 John Green, *The Fault in Our Stars* (New York 2012), 125.
- 4 Hans van Mierlo, 'Waarom niet naar het Europees Parlement', in: *Democraat*, februari 1979.
- 5 European Parliament, *Composition of the European Parliament and the Institutions of the European Communities. Brief Biographies* (Straatsburg 1972).
- 6 Laurens-Jan Brinkhorst, 'D'66 en de Europese Verkiezingen', *Democraat*, september 1977.

- 7 Ibidem.
- 8 Ibidem.
- 9 Hein van Oorschot, 'D'66 en de Europese Verkiezingen', *Democraat*, november 1977.
- 10 Leonard Ray, 'Measuring party orientations towards European integration: Results from an expert survey', *European Journal of Political Research*, 36 (1999), nr. 2, 283-306.
- 11 Brinkhorst, 'D'66 en de Europese Verkiezingen'.
- 12 Bob van den Bos, 'D'66 en de Liberale en Socialistische Federatie', *Democraat*, maart 1978.
- 13 Van Oorschot, 'D'66 en de Europese Verkiezingen'.
- 14 Herman Schaper, 'Europese Verkiezingen', *Democraat*, februari 1978.
- 15 Van Oorschot, 'D'66 en de Europese Verkiezingen'.
- 16 Koos Rietkerk, 'Gastrubriek', *Democraat*, februari 1978.
- 17 Herman Schaper en Bob van den Bos, 'Verslag van het gesprek met Drs. F. Wijsen-beek', *Democraat*, maart 1978.
- 18 Van den Bos, 'D'66 en de Liberale en Socialistische Federatie'.
- 19 Herman Schaper, 'D66 en de samenwerking tussen politieke partijen in Europa', *Democraat*, september 1978.
- 20 Ibidem.
- 21 Ibidem.
- 22 Ibidem.
- 23 Ibidem.
- 24 Ibidem.
- 25 Ibidem.
- 26 Van Mierlo, 'Waarom niet naar het Europees Parlement'.
- 27 Menno van der Land, *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D66, 1966-2003* (Den Haag 2004), 159-160.
- 28 Van Mierlo, 'Waarom niet naar het Europees Parlement'.
- 29 Ibidem.
- 30 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 159-160
- 31 'Uit de rede van Aar de Goede', *Democraat*, februari 1979.
- 32 Aar de Goede, 'Uit het Europees Parlement', *Democraat*, september 1979.
- 33 Pauline van Tets, 'De Europese partijvorming', *Democraat*, september 1981.
- 34 Frits Korthals Altes, 'Beleid nodig voor Nederland en Europa', *Vrijheid en Democratie*, 18 mei 1979.
- 35 Henk Talsma, 'Board meeting of the ELD', 18 juni 1980, in: vvd-archief no. 164, Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP), Rijksuniversiteit Groningen.
- 36 De FDP was geen optie meer na 1982 toen ze de sociaal-democraten als regering-sparknert had ingeruild voor de christen-democraten; Nico Wegter, 'FDP? nou nee!', *Democraat*, december 1982.
- 37 'Rapportage Eurotac', 1 februari 1982, in: D66-archief, DNPP.
- 38 Van Tets, 'De Europese partijvorming'.
- 39 Ibidem.

- 40 Ibidem.
- 41 Herman Schaper, 'Gesprek met mevrouw Veil', 15 maart 1982, in: D66-archief, DNPP.
- 42 Ibidem.
- 43 Nico Wegter, 'Betreft Mouvement des Radicaux de Gauche', 14 maart 1982, in: D66-archief, DNPP.
- 44 Ray, 'Measuring party orientations towards European integration'.
- 45 Van Tets, 'De Europese partijvorming'.
- 46 Aar de Goede, 'Wel overleg geen aansluiting', *Democraat*, februari 1982.
- 47 De Partido de Acción Democrática (Partij van Democratische Actie) uit Spanje, de Acção Social Democrata Independente (Onafhankelijke Sociaal-Democratische Actie) uit Portugal, de Κόμμα Δημοκρατικού Σοσιαλισμού (Democratische Socialistische Partij) uit Griekenland; Nico Wegter, 'Nieuwe wegen voor Europa', *Democraat*, september 1982.
- 48 Ibidem.
- 49 Nico Wegter, 'Internationaal Seminar D66 18/19 Juni', 22 april 1982, in: D66-archief, dnpp.
- 50 Tom van Bemmelen, 'Europese liberalen in Venetië bijeen', *Vrijheid en Democratie*, 25 mei 1982.
- 51 Zo'n beginselverklaring was vereist door het Europees Parlement. Het is opvallend dat D66 zich hieraan committeerde, aangezien zo'n verklaring binnen de partij controversieel was. Zie 'Democraten doen het Europees. Een historische gebeurtenis', *Democraat*, april 1984.
- 52 Jan Lucas van Hoorn, 'Europese partijvorming', *Democraat*, maart 1984.
- 53 Ibidem.
- 54 Stijn Verbeeck, 'Eisma: Europa niet laten vallen!', *Democraat*, mei 1984.
- 55 Ibidem.
- 56 'D66 toegetreden als waarnemer bij Liberale Internationale', *Democraat*, november 1986.
- 57 Peter van den Besselaar, 'Europa dichterbij halen', *Democraat*, januari 1989.
- 58 Arjen Bouter, 'D66 kiest voor ELDR', *Democraat*, oktober 1989.
- 59 Henk Bleumink, 'Voorkeur voor vorming zelfstandige Eurofractie', *Democraat*, januari 1989.
- 60 'D66 via Maastricht op weg naar Brussel', *Democraat*, maart 1989.
- 61 *Democraat*, oktober 1989.
- 62 Ray, 'Measuring party orientations towards European integration'.
- 63 Lennart van der Meulen, 'Döntsön a nép', *Democraat*, november 1989.
- 64 'Nadruk op veiligheid in Oost-West Relatie', *Democraat*, juli 1990.
- 65 Michel Groothuizen, 'Contact met geestverwanten in Midden- en Oost-Europa', *Democraat*, april 1990.
- 66 Ibidem.
- 67 Bob de Ruiter, 'Typisch D66', *Democraat*, september 1990.
- 68 Henk Bleumink, 'Internationale partijpolitieke samenwerking', *Democraat*, maart 1991.
- 69 Ibidem.

- 70 Ibidem.
- 71 Marloes Strous, 'D66 zoekt haar draai in Europa', *Democraat*, 1992; Marcel Groothuizen, 'Achtergrondinformatie bij HB-resolutie Internationale partijpolitieke samenwerking', *Democraat*, december 1993.
- 72 Groothuizen, 'Achtergrondinformatie'.
- 73 Ibidem.
- 74 Strous, 'D66 zoekt haar draai in Europa'.
- 75 Groothuizen, 'Achtergrondinformatie'.
- 76 'Opschudding halverwege de rit', *Democraat*, februari 1992.
- 77 Ibidem.
- 78 Petra van den Boomgaard, 'Europa', *Democraat*, april 1993.
- 79 Groothuizen, 'Achtergrondinformatie'.
- 80 'HB resolutie 'Fractievorming Europees Parlement', in: D66-archief, DNPP.
- 81 Groothuizen, 'Achtergrondinformatie'.
- 82 Ray, 'Measuring party orientations towards European integration'.
- 83 Marjanne de Kwaasteniet, 'Winst geen reden voor berusting', *Democraat*, juli 1994.
- 84 Marjanne de Kwaasteniet, 'D66-Europarlementariers treden toe tot LDR-fractie', in: *Democraat*, september 1994.
- 85 Ibidem.
- 86 'Besluitenlijst vergadering Europese fractievorming', 27 juni 1994, in: D66-archief, DNPP.
- 87 De Kwaasteniet, 'D66-Europarlementariers treden toe tot LDR-fractie'.
- 88 Ibidem.
- 89 Ibidem.
- 90 De partij wijzigde in 1994 haar naam in Europese Liberale Democratische en Hervormingspartij (European Liberal Democrat and Reform Party/ELDR).
- 91 De Kwaasteniet, 'D66-Europarlementariers treden toe tot LDR-fractie'.
- 92 'Concept HB-resolutie inzake lidmaatschap', *Democraat*, september 1994.
- 93 Ibidem.
- 94 Marjanne de Kwaadsteniet, 'Wat is de ELDR', *Democraat*, juli 1995.
- 95 De Vries zegde overigens in 2010 zijn vvd-lidmaatschap op om lid te worden van D66: 'Gijs de Vries stapt uit de vvd', in: NOS, 3 oktober 2010, zie [nos.nl/artikel-188874-gijs-de-vries-stapt-uit-de-vvd](http://nos.nl/artikel/188874-gijs-de-vries-stapt-uit-de-vvd).
- 96 Jan Hoekema, 'Europese liberale partijen bijeen in Stockholm', *Democraat*, september 1995.
- 97 Martin van der Linden, 'Liberale samenwerking in Europa De vvd, D66 en de ELDR.' Masterscriptie Rijksuniversiteit Groningen (Groningen 2010), 84.
- 98 Deze naamswijziging was nodig omdat de ELDR een nieuwe sociaal-liberale fractie in zijn fractie opnam: de European Democratic Party (Europese Democratische Partij, EDP), gevormd door François Bayrou. Deze Europese partij was geformeerd rondom de Mouvement Démocrat (Democratische Beweging, MoDem), de opvolger van de UDF, de rechtsbuiten van de ELDR die in de jaren negentig nog naar de EVP was gegaan. Zie Simon Otjes, 'Nederlandse en Franse logica. Fractievorming in het Europees Parlement', in: Aalt-Willem Heringa en

- Jan Schinkelshoek (red.), *Europa, Europa. Op weg naar de Europese verkiezingen van mei 2019* (Amsterdam 2018).
- 99 Ryan Bakker e.a., '1999-2019 Chapel Hill Expert Survey Trend File', 2020 (versie 1.2), beschikbaar op chesdata.eu; Jonathan Polk e.a., 'Explaining the salience of anti-elitism and reducing political corruption for political parties in Europe with the 2014 Chapel Hill Expert Survey data', *Research & Politics* (2017) januari-maart, 1-9; Ryan Bakker e.a., 'Measuring party positions in Europe: The Chapel Hill expert survey trend file, 1999-2010', *Party Politics* 21 (2015) 1, 143-152.
 - 100 Jan-Willem Bertens als lid van het bureau tussen 1994 en 1999, Lousewies van der Laan als lid van het bureau tussen 1999 en 2003, Bob van den Bos tussen 2003 en 2004, en Sophie in 't Veld als lid van het bureau tussen 2004 en 2014 en daarna vijf jaar als vicevoorzitter.
 - 101 Wilfried Derksen als vicevoorzitter van de eldr tussen 2003 en 2009, Van der Laan als vicevoorzitter tussen 2009 en 2015 en Annelou van Egmond als vicevoorzitter sinds 2017.
 - 102 *Trouw*, 8 februari 2018.
 - 103 *De Tijd*, 19 december 2013.
 - 104 *Trouw*, 20 januari 2014.
 - 105 Rob Jetten, 'Speech Rob Jetten op de I am Europe Convention', 26 januari 2019; zie poliflw.nl/l/Nederland/D66/9e2e744f8e12c813094b693bd21c3f3fad6533de.
 - 106 De andere partijen waren de MoDem, de liberale Agir (Doen), de sociaal-liberale Alliance Centriste (Centristische Alliantie) en de groene Union des Démocrates et des *Écologistes* (Unie van Democraten en Ecologisten).
 - 107 *NRC-Handelsblad*, 26 januari 2019.
 - 108 *Die Zeit*, 29 april 2018.
 - 109 Christophe Castaner, Olivier Chastel, Dacian Cioloș, Joseph Muscat, Alexander Pechtold, Matteo Renzi, Albert Rivera en Guy Verhofstadt, 'Let's reinvent Europe to reclaim its promise and heal its divisions', *The Guardian*, 27 september 2018; *NRC-Handelsblad*, 26 januari 2019; *Het Parool*, 29 maart 2019.
 - 110 *Politico*, 10 oktober 2018.
 - 111 NOS, 19 juni 2019.

'De leden zijn de partij': De interne partijorganisatie van D66

- 1 H. van Rosmalen, 'Discussie over partijstructuur', *Democraat*, november 1967; *Wegwijzer. Informatie voor nieuwe leden van D66* (Den Haag 1994), 24.
- 2 Pamflet *D66 vandaag – morgen* (z.pl. 1971).
- 3 Zie onder meer: Vivian Voss, *Beeld van een partij. De documentaire geschiedenis van D'66* (Haarlem 1981), 62; Ruud Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990* (Utrecht 1992), 106; D66-werkgroep POR, *Nieuwe lijnen. Rapportage onderzoek partij-organisatie* (z.pl. 1993), 1, 7.
- 4 Gerrit Voerman, 'De toetsing: Partijvernieuwing in Nederland', *Res Publica* 45 (2003), 201-213; Gerrit Voerman, 'Plebiscitaire partijen? Over de vernieuwing van de Nederlandse partijorganisaties', *Res Publica* 45 (2003); *Jaarboek 2004 Do-*

- cumentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (Groningen 2005), 217-244; Ruud Koole, 'Lijsttrekkersverkiezingen in Nederlandse politieke partijen', *B en M* 33 (2006), 253-265.
- 5 Voss, *Beeld van een partij*, 51; Menno van der Land, *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D66, 1966-2003* (Den Haag 2003), 54, 68-69.
 - 6 Voss, *Beeld van een partij*, 121.
 - 7 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 124.
 - 8 Van Mierlo, *De keuze van D'66* (Amsterdam z.j.), 36.
 - 9 Geciteerd door Voss, *Beeld van een partij*, 102.
 - 10 Jan Terlouw en Machteld Versnel, 'Kiekeboe spelen', *Democraat*, mei 1969.
 - 11 Voss, *Beeld van een partij*, 101.
 - 12 Hubert Smeets, *Een wonderbaarlijk politicus. Hans van Mierlo, 1931-2010* (Amsterdam 2021), 133, 147-149.
 - 13 Geciteerd door Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 118.
 - 14 'Concept: inleiding op statuten en het huishoudelijk reglement van D'66', *Democraat*, november 1968 (extra congresnummer).
 - 15 Voss, *Beeld van een partij*, 62; Statuten 1968, artikel 4.
 - 16 Statuten 1968, artikel 5.
 - 17 Frans Rogier, 'Dubbellidmaatschappen', *Democraat*, juni 1977. Zie ook I. Lipschits, 'De organisatorische structuur der Nederlandse politieke partijen', *Acta Politica* 2 (1966/1967), 265-296, aldaar 272.
 - 18 In 1984 introduceerde D66 het 'aspirant-lidmaatschap', waarvoor geen leeftijds-grens bestond. Zie Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij*, 155-156.
 - 19 Ibidem, 155.
 - 20 *Ledentallen van politieke partijen*, zie: dnpp.nl/themas/leden (geraadpleegd 8 april 2021).
 - 21 Het huishoudelijk reglement 1969, artikel 5, 6, 7.
 - 22 Statuten 1978, artikel 5.2.
 - 23 Rogier, 'Dubbellidmaatschappen'; 'Voorstel tot wijziging van statuten en huishoudelijk reglement van D'66', *Democraat*, november 1977. Het lidmaatschap van andere partijen was in de KVP vanaf haar oprichting verboden; in de PvdA vanaf 1977; zie Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij*, 158-159.
 - 24 Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij*, 158.
 - 25 Henk J. Meijer, 'Voor eigen rekening. Na-denken over het voor-congres', *Democraat*, december 1967; Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 41.
 - 26 Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij*, 130.
 - 27 Lipschits, 'De organisatorische structuur', 278-284; Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij*, 62-104.
 - 28 Voss, *Beeld van een partij*, 63.
 - 29 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 354.
 - 30 Behalve (tot 1981) het lidmaatschap van een gemeenteraad van een gemeente met minder dan 100.000 inwoners; zie het huishoudelijk reglement 1969, artikel 29.3.
 - 31 Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij*, 137, 239; 'D66: ruimte voor politiek. Eindrapport partijorganisatie D66', *Democraat*, maart 1995 (katern).

- 32 Van der Land, *Langs de afgrond. Tien turbulente jaren in de geschiedenis van D66* (Delft 2012), 284; *Klaar voor de klim. D66 werkt aan 2010* (z.pl., 2007, aangepaste versie), 6.
- 33 Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij*, 130.
- 34 Ibidem, 133-134.
- 35 (R)appèl, *Democraten'66: duidelijk blijven. Een fundamenteel manifest van (R)appèl*, (z.pl. z.j. (1982)).
- 36 Voss, *Beeld van een partij*, 64-65; Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij*, 109. In dezelfde periode experimenteerde D66 ook met de 'Derde Kamer': openbare bijeenkomsten met kiezers en partijleden waar Eerste en Tweede Kamerleden hun opstelling in het parlement toelichtten.
- 37 Lipschits, 'De organisatorische structuur', 284-288.
- 38 P.C.M. Hijmans, 'Geen D'66 parlement gevraagd', *Democraat*, juni 1971.
- 39 F. Plate, 'D'66 parlement gevraagd', *Democraat*, juni 1971; Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 107.
- 40 Voss, *Beeld van een partij*, 121; 'Regio staat centraal in nieuwe partijstructuur', *Democraat*, oktober 1973.
- 41 'Commissie besluitvorming', *Democraat*, november 1978.
- 42 Frans Rogier, 'Voorlopige Adviesraad', *Democraat*, 1977, nr. 3, Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 147.
- 43 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 327.
- 44 Opschudding, *Meer ambitie voor D66* (z.pl., 1998), 5, 20.
- 45 'Commissie besluitvorming', *Democraat*, november 1978.
- 46 Opschudding, *Meer ambitie voor D66*, 22.
- 47 Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij*, 291-294; citaat 291; zie ook: Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 224-226.
- 48 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 225.
- 49 (R)appèl, *Democraten'66: duidelijk blijven*, bijlage B.
- 50 Frans Rogier, 'Demokratische keuze of tombola?', *Democraat*, maart 1981; zie ook: Mieke van Wagenberg, 'Stand van zaken met betrekking tot onderzoek naar kandidaatstellingsprocedure', *Democraat*, februari 1983.
- 51 'Congres verwerpt cultuuromslag partij-organisatie', *Democraat*, 18 april 1992; zie ook de wijzigingsvoorstellen in de congresbijlage in *Democraat*, 1992, nr. 5.
- 52 Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij*, 292-293; Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 356-357; idem, *Langs de afgrond*, 285-286.
- 53 'Congres vraagt HB stemadvies', *Democraat*, 30 juni 1985.
- 54 Emily van de Vijver, 'De partijvoorzitter en de toekomst van D66', *Democraat*, juni 2002. Deze alinea is gebaseerd op Gerrit Voerman, 'Kandidaatstelling op landelijk niveau', in: Sarah H. de Lange, Monique Leyenaar en Pieter de Jong (red.), *Politieke partijen: Overbodig of nodig?* (Den Haag 2014), 45-62, 52.
- 55 Van der Land, *Langs de afgrond*, 101.
- 56 Huishoudelijk reglement D66 1993, artikel 99.3.
- 57 Huishoudelijk reglement D66 2007, artikel 7.7.3; Van der Land, *Langs de afgrond*, 284-285.
- 58 Lipschits, 'De organisatorische structuur', 295.

- 59 I. Lipschits, 'De politieke partij en de selectie van kandidaten', *Sociologische Gids*, 10 (1963), 273-281, aldaar 280.
- 60 Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij*, 109; Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 226-226; Voss, *Beeld van een partij*, 62.
- 61 Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij*, 155, 135-137.
- 62 Paul Lucardie en Gerrit Voerman, 'Democratie binnen partijen', in: Rudy Andeweg en Jacques Thomassen (red.), *Democratie doorgelicht. Het functioneren van de Nederlandse democratie* (Leiden 2011), 185-201.
- 63 Hein van Oorschot en Gerard Schouw, 'Partij van, voor en door de leden', in: Jan Veldhuizen e.a. (red.), *D66: een blijvend appèl. 35 jaar werken aan vernieuwing* (Wormer 2001), 98-102, aldaar 98-99.
- 64 H.H.A. Dijsselbloem e.a., 'Open brief aan de leden van D'66', *Democraat*, juni 1972.
- 65 Opschudding, *Meer ambitie voor D66*, 5. (R)appèl constateerde dat in 1982 ook al; zie *Democraten'66: duidelijk blijven*.
- 66 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 353. Het aantal congresbezoekers 'schommelt altijd tussen de 400 en 800 personen', aldus *Klaar voor de klim*, 7.
- 67 Van der Land, *Langs de afgrond*, 288.
- 68 Ibidem; idem, *Tussen ideaal en illusie*, 328.
- 69 *de Volkskrant*, 2 april 2005.
- 70 Voss, *Beeld van een partij*, 66; Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 69, 90; Jacqueline Soetenhorst e.a., 'Mevrouw, Mijne Heren', *Democraat*, april 1970; Herman Schaper, 'Naar een nieuwe partij-organisatie?', *Democraat*, oktober 1976.
- 71 D66-werkgroep POR, *Nieuwe lijnen*, 28; 'Advies van de Adviesgroep Partijstructureren', *Democraat*, 16 september 1987; 'Commissie besluitvorming', *Democraat*, november 1978; zie ook: Jan van den Hazel, 'Besluitvorming congressen', *Democraat*, november 1980; en idem, 'Uitgangspunten besluitvorming', *Democraat*, januari 1981.
- 72 'Commissie besluitvorming', *Democraat*, november 1978.
- 73 Frits Maas, 'Samen in het congres, ja...', *Democraat*, oktober 1968; zie ook: Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 365.
- 74 E. Bruins, 'Een oudere organisatie?', *Democraat*, september 1971; Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 89-90.
- 75 Ingezonden brieven in *Democraat*, september 1982.
- 76 Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij*, 108; Koole, 'Het D'66-congres en de besluitvorming. Beschouwingen bij en letterlijke teksten van de 33ste Algemene Ledenvergadering van D'66, 16 en 17 juli 1982 te Amersfoort', in: Koole (red.), *Jaarboek 1982 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1983), 47-106, aldaar 52. Zie ook: Joep Boerboom, *Jan Terlouw. Jeugdboekenheld op het Binnenhof* (Amsterdam 2016), 207-214; Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 206-212.
- 77 Van der Land, *Langs de afgrond*, 266.
- 78 *Dagblad van het Noorden*, 4 april 2005; Van der Land, *Langs de afgrond*, 152-155.
- 79 *NRC Handelsblad*, 4 april 2005.

- 80 Pamflet *D66 vandaag – morgen*.
- 81 Schaper, 'Naar een nieuwe partij-organisatie'; zie ook: Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 147.
- 82 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 241-244; zie ook 365.
- 83 Smeets, *Een wonderbaarlijk politicus*, 284.
- 84 Van der Land, *Langs de afgrond*, 271.
- 85 Hans Ph. Weijel, 'Hans van Mierlo', *Democraat*, juli 1977.
- 86 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 462-463, 310-312.
- 87 Ibidem, 312; zie ook: commissie-Groenman, *Verloren vertrouwen en de weg naar herstel. Een terugblik op twaalf jaar verkiezingsnederlagen* (z.pl. 2007), 11.
- 88 Ruud Koole, 'Lessen voor de ledendemocratie uit de lijsttrekkersverkiezing', *Se&D* 73 (2016), 6 (december), 5-20, aldaar 16.
- 89 Koole, 'Het D'66-congres en de besluitvorming', 97.
- 90 Rogier, 'Demokratische keuze of tombola?'; Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij*, 293.
- 91 Rogier, 'Demokratische keuze of tombola?'
- 92 D66-werkgroep POR, *Nieuwe lijnen*, 3; Commissie Partijorganisatie/La Heij, *Openheid en democratie gewaarborgd* (z.pl. 1994), 17.
- 93 Atilla Arda en Udo Kock, 'Verbijsterend lage opkomst', *Democraat*, congreseditie 1999.
- 94 Gerrit Voerman, 'De geleide interne democratie van D66', *Democraat*, september 2001.
- 95 Van der Land, *Langs de afgrond*, 286.
- 96 Ibidem, 389-390.
- 97 Ibidem, 215, 245-246.
- 98 Ibidem, 268-270, 283-287 (citaat 287); Thijs Broer en Max van Weezel, 'Hoe D66 een bedrijf werd. De professionalisering van een partij', *Vrij Nederland*, 26 april 2014.
- 99 Ibidem, 330; Frans Verhagen, *Het probleem met de 'd' in D66*, zie: www.meiguo.nl/d66-2003-2011/het-probleem-met-de-d-in-d66 (geraadpleegd 16 maart 2021).
- 100 Gerrit Voerman, 'Buma, Pechtold en het machtsvacuüm. Het voortijdige vertrek van de fractievoorzitters van CDA en D66 tijdens Rutte III', in: Jan Schinkelshoek en Gerrit Voerman (red.), *'Niet stoffig, toch?' Terugblik op het kabinet-Rutte III* (Den Haag 2021), 71-81.
- 101 Thomas Poguntke en Paul Webb (red.), *The Presidentialization of Politics. A Comparative Study of Modern Democracies* (Oxford 2005); zie met name de inleiding en het hoofdstuk over België en Nederland. Zie ook: Gerrit Voerman, 'Over het voortbestaan van de politieke partij. Vragen voor de commissie-Noten', *Se&D* 69 (2012), nr. 11-12, 53-59.
- 102 Frans Verhagen, *Hoe D66 een doodgewone middenpartij werd voor goedopgeleide, mondige burgers*, zie: www.meiguo.nl/d66-2003-2011/verraad-van-d66 (geraadpleegd 16 maart 2021).
- 103 Broer en Van Weezel, 'Hoe D66 een bedrijf werd'. Zie over de presidentialisering van de PvdA: Koole, 'Lessen voor de ledendemocratie uit de lijsttrekkersverkiezing', 11-12.

- 104 Kim van Keken, 'Als het luide debat een zacht gefluister wordt. Hoe een partij zich naar binnen keerde', *De Groene Amsterdammer*, 27 januari 2021.
- 105 Zie ook Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 366.

De wet van de remmende voorsprong? D66-leden en de interne partijdemocratie

- 1 Directe democratie wordt hier ruim opgevat: niet alleen de rechtstreekse deelname van leden/kiezers aan beleidsinhoudelijke besluitvorming (zoals via een referendum), maar ook de rechtstreekse verkiezing van personen door partijleden (zoals een lijsttrekker of partijvoorzitter) of door kiezers (zoals een burgemeester of minister-president) wordt hieronder begrepen. Ook konden alle leden van meet af aan de kandidatenlijst vanaf plaats 2 vaststellen. De tweede categorie kan men overigens ook als een vorm van representatieve democratie beschouwen. Immers, gekozen personen treden op namens leden/kiezers. D66 legde allereerst de nadruk op de tweede categorie, maar omarmde in latere jaren ook de eerste.
- 2 De vergelijking met juist deze drie partijen is overigens deels ingegeven door databeschikbaarheid.
- 3 Menno van der Land, *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D66, 1966-2003* (Den Haag 2003), 31.
- 4 Ruud Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990* (Utrecht 1992), 109.
- 5 Statuten D66, artikel 19, zoals geciteerd in Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij*, 160.
- 6 Statuten D66 2016, artikel 5.1.
- 7 Jan Terlouw, *Naar zeventien zetels en terug. Politiek dagboek 9 maart 1981-5 november 1982* (Utrecht/Antwerpen 1983).
- 8 Menno van der Land, *Langs de afgrond. Tien turbulente jaren in de geschiedenis van D66* (Delft 2012).
- 9 Een jaar later vond het tweede Leidse Partijledenonderzoek plaats (juni-juli 2008).
- 10 *Voor mensen die iets willen doen*. Strategisch Plan 2017-2021 Landelijk Bestuur D66, 2017. Raadpleegbaar via <https://d66.nl/wp-content/uploads/2020/06/Strategisch-Plan-2017-2021.pdf> (geraadpleegd 19 juni 2021)
- 11 Terlouw, *Naar zeventien zetels en terug*, 229.
- 12 R.A. Koole, 'Het D66-congres en de besluitvorming. Beschouwing bij en letterlijke teksten van de 33ste Algemene Ledenvergadering van D'66, 16 en 17 juli 1982 te Amersfoort', in R.A. Koole (red.), *Jaarboek DNPP 1982* (Groningen 1983), 40-41; Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 210-212, 354. Zie ook het hoofdstuk van Voerman in dit boek.
- 13 Joop Hippe et al., 'Kroniek 2005', in: G. Voerman (red.), *Jaarboek DNPP 2005* (Groningen 2006), 40-41.
- 14 O.a. Trouw, 2 juni 1997.

- 15 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 312, 357.
- 16 Artikel 6.16, HR D66 2021.
- 17 Deze aanduidingen zijn van Engwirda, *Jaarboek DNPP 1982*, 72; Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 300.
- 18 Zie o.a. P. Lucardie en G. Voerman, 'Democratie binnen partijen', in: R. Andeweg en J. Thomassen (red.), *Democratie doorgelicht. Het functioneren van de Nederlandse democratie* (Leiden 2011), 185-201.
- 19 'Voor de politiek was het een jonge groep (gemiddeld 38),' aldus J.J. Godschalk, 'Enige politieke en sociale kenmerken van de oprichters van D'66', *Acta Politica* 5 (1969) 1, 62-84, aldaar 74.
- 20 De onderzoeken in 1986, 1999 en 2008 vonden plaats met een schriftelijke vragenlijst. In 2017 werd omwille van het budget en de hoge internetdekking in Nederland gekozen voor een online vragenlijst voor partijen die een e-mailadres bezitten van meer dan 80 procent van hun leden. Bij CDA en PvdA (en SGP) vond de helft van het onderzoek schriftelijk plaats en de helft online. De cijfers voor die partijen zijn gewogen om te corrigeren voor het aandeel leden van wie men wel en geen e-mailadres heeft. De respons bij deze onderzoeken ligt tussen 24 procent (in 2017) en 68 procent (in 1986). In 2017 konden we de respons voor een aantal partijen vergelijken met het ledenbestand op de kenmerken leeftijd en geslacht. Daaruit bleken geen grote verschillen. Zie voor de opzet, uitvoering en de respons bij deze onderzoeken o.a.: Josje den Ridder, Ruud Koole en Joop van Holsteyn, 'Something for everyone? Political parties, party members and representation in the Netherlands', in: Knut Heidar en Bram Wauters (red.), *Do parties still represent? An analysis of the representativeness of political parties in western democracies* (Abingdon 2019), 105-122.
- 21 Ruud Koole, Paul Lucardie en Gerrit Voerman, *40 jaar Vrij en Verenigd. Geschiedenis van de vvd-partij-organisatie 1948-1988* (Houten 1988), 55.
- 22 Zie het DNPP-persbericht van 18 februari 2021 bij het verschijnen van het overzicht van aantallen partijleden in Nederland: https://dnpprepo.ub.rug.nl/86263/1/pers_lt_per010102021.pdf (geraadpleegd op 19 juni 2021).
- 23 Ann-Kristin Kölln, *Party decline and response. The effects of membership decline on party organisations in Western Europe, 1960-2010* (Enschede 2014), 77.
- 24 Zoals bij de oprichters al het geval was: 'Naar opleidingsniveau, beroep en inkomen moet de groep gerekend worden tot de middenklasse (uppermiddle-class) [...] Over het algemeen beschikten de initiatiefnemers al op vrij jonge leeftijd over een tamelijk hoog inkomen [...]': Zie: Godschalk, 'Enige politieke en sociale kenmerken van de oprichters van D'66', 74.
- 25 Volgens het Nationaal Raadsledenonderzoek 2019 kost het raadslidmaatschap van Nederlandse raadsleden hun in 2019 gemiddeld ruim zeventien uur per week, met meer uren in grotere gemeenten waarin D66 het juist relatief goed doet bij raadsverkiezingen. Zie: <https://www.raadsleden.nl/sites/www.raadsleden.nl/files/documenten/nationaal-raadsledenonderzoek-2019.pdf> (geraadpleegd 19 juni 2021).
- 26 Emilie van Haute en Anika Gauja (red.), *Party members and activists* (Londen 2015).
- 27 Zie ook: Josje den Ridder, *Schakels of obstakels? Nederlandse politieke partijen en*

de eensgezindheid, verdeeldheid en representativiteit van partijleden (Leiden 2014), 174-185.

- 28 Zie campagne-uitingen op <https://d66.nl/> (geraadpleegd op 19 juni 2021).
- 29 Van de leden van D66 geeft in 2017 overigens ongeveer de helft aan tevreden te zijn met de manier waarop de democratie in Nederland functioneert, en is slechts een minderheid van een vijfde deel uitgesproken ontevreden. Bij andere partijen zijn leden soms wat meer (CDA en VVD) en soms wat minder (met name 50PLUS) expliciet tevreden met dat functioneren, maar het percentage tevreden voor D66 is gelijk aan het gemiddelde percentage onder alle leden van de acht in dat jaar onderzochte partijen (50PLUS, CDA, CU, D66, GroenLinks, PvdA, SGP en VVD).
- 30 Josje den Ridder, *Schakels of obstakels?*, 70. Zie deze studie verder voor nadere theoretische en empirische informatie over motieven om lid van een politieke partij te worden, 65-72.
- 31 'Politiek gaat over conflict, strijd, besluitvorming, en over macht en invloed', aldus de opening van de bijdrage over 'politiek en macht' in een recente inleiding in de politieke wetenschap. Zie: Wouter van der Brug en Eelke Heemskerk, 'Politiek en macht', in: Philip van Praag (red.), *Politologie en de veranderende wereld* (Amsterdam 2017), 11-32, aldaar 11.
- 32 Zie o.a. Heidar en Wouters, *Do parties still represent?*; Susan Scarrow, *Beyond party members. Changing approaches to party mobilization* (Oxford 2015); Emilie van Haute en Anika Gauja (red.), *Party members and activists*.
- 33 Daarbij is het niet zo dat in het bijzonder actievare leden uit zouden zijn op het behoud van hun invloed. Meer in het algemeen zijn opvattingen over interne democratie van actieve en passieve leden in hoge mate gelijklopend. Zie ook Joop van Holsteyn en Ruud Koole, 'Is it true what they say? Dutch party members and their opinion on internal party democracy', paper presented at the ECPR Joint Sessions workshops, Lissabon, Portugal, 14-19 April 2009.
- 34 Merk op dat, gezien de eerder gerapporteerde gegevens over (gering) activisme, deze bemoeienis volgens althans een deel van de D66-leden (en leden van andere partijen) nog niet als vanzelf betekent dat men zichzelf ook echt actief acht voor of in de partij, of dat men substantieel tijd besteedt aan partijactiviteiten.
- 35 De verschillen tussen partijen alsook verschillen over de diverse antwoordalternatieven maken overigens aannemelijk dat de relatief hoge percentages die activisme indiceren in ieder geval niet uitsluitend het gevolg zijn van de eventuele neiging om sociaal-wenselijke 'positieve' antwoorden te geven.
- 36 Reuven Hazan en Gideon Rahat, *Democracy within parties. Candidate selection methods and their political consequences* (Oxford 2010); zie ook Den Ridder, *Schakels of obstakels?*
- 37 Susan Scarrow, *Beyond party members*; Marc Hooghe en Ann-Kristin Kölln, 'Types of party affiliation and the multi-speed party: What kind of party support is functionally equivalent to party membership?', *Party Politics* 26 (2020) 4, 355-365.
- 38 Zie ook Den Ridder, 'Politieke ledenpartijen', in: Hanneke Posthumus, Josje den Ridder en Joep de Hart, *Verenigd in verandering. Grote maatschappelijke organisaties en ontwikkelingen in de Nederlandse civil society* (Den Haag 2014), 87-114.

'Wie zijn die mensen?' Over de kiezersaanhang van D66, 1967-2021

- 1 Documentaire *Sigrid Kaag: van Beiroet tot Binnenhof*, 3 januari 2021.
- 2 Zie Tom Louwerse, *Peilingwijzer*, voor de trend in de peilingen van recente jaren: <https://peilingwijzer.tomlouwerse.nl/p/laatste-cijfers.html> (geraadpleegd 19 juni 2021).
- 3 Thierry Baudet, *Breek het partijkartel!* (Amsterdam 2017).
- 4 Zie o.a.: Vivian Voss, *Beeld van een partij. De documentaire geschiedenis van D'66* (Haarlem 1981), 36; Menno van der Land, *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D66, 1966-2003* (Den Haag 2003), 36; Hubert Smeets, *Een wonderbaarlijk politicus. Hans van Mierlo, 1931-2010* (Amsterdam 2021), 93.
- 5 Politieke hardlopers zijn echter wellicht vaak doodlopers: van de drie genoemde partijen is D66 de enige partij die anno 2021 nog bestaat.
- 6 In deze bijdrage staan verkiezingen voor de Tweede Kamer centraal; waar sprake is van verkiezingen zonder specificatie, gaat het om deze Kamerverkiezingen.
- 7 J. Tillie, J. van Holsteyn, H. van der Kolk en K. Aarts, *Rumoer. Nederlandse kiezers en politiek 1998-2012* (Amsterdam 2016); T. van der Meer, H. van der Kolk en R. Rekker (red.), *Aanhoudend wisselvallig. Nationaal Kiezersonderzoek 2017* (Amsterdam 2018). Dat de ontwikkeling naar grote(re) electorale beweeglijkheid uiteraard eerder ingezet was, blijkt onder veel meer uit de titel van het proefschrift van Rudy Andeweg, *Dutch voters adrift* (1982).
- 8 Gegevens afkomstig van Databank Verkiezingsuitslagen Kiesraad, waarin ook resultaten voor andere dan Tweede Kamerverkiezingen zijn opgenomen: <https://www.verkiezingsuitslagen.nl/partij/democraten-66-d66> (geraadpleegd 19 juni 2021).
- 9 Zie bijvoorbeeld: N. van Driel en R. de Jong, *De Tweede Kamerverkiezingen in vijftig stappen* (Amsterdam 2014).
- 10 G. Sartori, *Parties and party systems. A framework for analyses. Volume 1* (Cambridge 1976), 121-125.
- 11 Vanwege de kwaliteit en vergelijkbaarheid van gegevens maken we in deze bijdrage met name gebruik van het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO), dat sinds de jaren zeventig stevast rondom Tweede Kamerverkiezingen is gehouden. Bij het schrijven van dit hoofdstuk zijn ons enkele eerste gegevens van het NKO 2021 beschikbaar gesteld, waarvoor we dank verschuldigd zijn aan het bestuur van de Stichting Kiezersonderzoek Nederland (SKON) en met name Take Sipma; zie verder K. Jacobs, M. Lubbers, T. Sipma, N. Spierings en T.W.G. van der Meer, *Dutch Parliamentary Election Study 2021* (DPES/NKO 2021).
- 12 G. Rahat en T. Sheafer, 'The personalization(s) of politics: Israel, 1949-2003', in: *Political Communication* 24 (2007), 65-80.
- 13 M.P.A. van Dam en J. Beishuizen, *Kijk op de kiezer* (Amsterdam, 1967); *De Nederlandse Kiezers in 1967* (Amsterdam/Brussel 1967), 75.
- 14 Van Dam en Beishuizen, *Kijk op de kiezer*, 50; *De Nederlandse Kiezers in 1967*, 40-41.
- 15 R. Rekker, 'De keuze van jongeren', in: T. van der Meer, H. van der Kolk en R. Rekker (red.), *Aanhoudend wisselvallig: Nationaal Kiezersonderzoek 2017* (Amsterdam 2018), 48-56, aldaar 49.
- 16 R.B. Andeweg, 'Factoren die het stemgedrag mede bepalen', in: G.A. Irwin, J. Verhoef en C.J. Wiebrens (red.), *De Nederlandse kiezer '77* (Voorschoten 1977), 156-166, aldaar 160.

- 17 F.M. Rochard, 'Profiel van de kiezer', in: Werkgroep Nationaal verkiezingsonderzoek 1971 (red.), *De Nederlandse kiezer '71* (Meppel 1972), 10-18, aldaar 15. We gebruiken de auteursnaam Rochard zoals abusievelijk bij de betreffende boekbijdrage wordt vermeld voor de auteur met de naam Roschar.
- 18 H. Gruijters en J.J. Vis, 29-11-72 – *Verkiezingen* (Utrecht/Antwerpen 1972), 81.
- 19 Andeweg, 'Factoren die het stemgedrag mede bepalen', 160.
- 20 R. Rekker, 'De keuze van jongeren'.
- 21 Zie: <https://nos.nl/collectie/13860/artikel/2373104-waar-komen-de-nieuwe-kiezers-voor-d66-fvd-en-andere-partijen-vandaan>; zie ook: <https://nos.nl/op3/collectie/13860/artikel/2373171-wat-als-alleen-jonge-mensen-hadden-gestemd> (geraadpleegd 19 juni 2021).
- 22 Voss, *Beeld van een partij*, 21.
- 23 M. Bovens en A. Wille, *Diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie* (Amsterdam 2011), 110-112.
- 24 Zie: <https://nos.nl/collectie/13860/artikel/2373104-waar-komen-de-nieuwe-kiezers-voor-d66-fvd-en-andere-partijen-vandaan>.
- 25 Ralf Maslowski, *Onderwijs*. Zie: <https://digitaal.scp.nl/ssn2020/onderwijs/> (geraadpleegd 19 juni 2021).
- 26 Van de groep van initiatiefnemers van D66 gaf overigens driekwart aan geen religie te belijden (zie J.J. Godschalk, 'Enkele politieke en sociale kenmerken van de oprichters van D'66', *Acta Politica* 5 (1969) 1, 62-74, aldaar 70).
- 27 F.N. Stokman, 'Sociologische verklaringen', in: A.Th.J. Eggen, C. van der Eijk en B. Niemöller (red.), *Kiezen in Nederland. 26 mei 1981: wat de kiezers deden en waarom* (Zoetermeer 1981), 79-88, aldaar 84.
- 28 Smeets, *Een wonderbaarlijk politicus*, 73-74.
- 29 J.Th.J. van den Berg en H.A.A. Molleman, *Crisis in de Nederlandse politiek* (Alphen aan den Rijn 1974), 123.
- 30 O.a. Van Dam en Beishuizen, *Kijk op de kiezer*.
- 31 A.P.M. Lucardie, 'Op zoek naar zusterpartijen: D66 en het democratisch radicalisme in West-Europa', in: G. Voerman (red.), *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1993* (Groningen 1994), 200-228.
- 32 M. van der Land, *Langs de afgrond. Tien turbulente jaren in de geschiedenis van D66* (Delft 2012), 16.
- 33 Van der Land, *Langs de afgrond*, 28.
- 34 Wie deze hardnekkige typering ooit heeft bedacht, is onduidelijk. Volgens hoogleraar parlementaire geschiedenis en parlementair stelsel Bert van den Braak had GroenLinks-senator Cobi Schoondergang het in januari 1996 als eerste parlementariër over de kroonjuwelen van D66, tijdens de begrotingsbehandeling van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. En was het Remi Poppe (sp) die het er in oktober 1996 in de Tweede Kamer als eerste over had: 'Het is wel gênant, omdat de oogst op het punt van de staatsrechtelijke vernieuwing – de kroonjuwelen van D66 – in deze vier jaar heel erg mager is'. Pas later lijken de media de term te hebben overgenomen, eerst en vooral in verband met het debat over het (correctief) referendum. Bron: communicatie (mail d.d. 17 januari 2021) van de auteurs met Van den Braak.
- 35 Van der Land, *Langs de afgrond*, 324.

- 36 *De Nederlandse Kiezers in 1967*, 9-10.
- 37 Ibidem, 13.
- 38 T. Louwerse, R. Andeweg, J. van Holsteyn en J. den Ridder (red.), *Van driestromenland tot delta? Beschouwingen over ontwikkelingen in de Nederlandse politiek* (Leiden 2019).
- 39 Het valt op dat de 'omgekeerde' relatie tussen de opvatting over de direct gekozen minister-president en een keuze voor D66 positief was in het begin van de jaren zeventig, met meer kiezers onder voorstanders dan onder tegenstanders ervan, maar dat die relatie in de loop der tijd is afgezwakt en zelfs omgeslagen: in 2012 bijvoorbeeld haalde D66 bijna 10 procent aanhang onder tegenstanders van de direct gekozen minister-president vergeleken met ruim 6 procent onder voorstanders (cijfers niet gepresenteerd).
- 40 Zie ook Werkgroep Nationaal Verkiezingsonderzoek 1972, *De Nederlandse kiezer '72* (Alphen aan den Rijn 1973), 46-47.
- 41 A. Bos, 'Hoe de gekozen burgemeester er toch niet kwam: De Eerste Kamer over het schrappen van de Kroonbenoeming uit de Grondwet, 22 maart 2005', in: J.W. Brouwer, P. van der Heiden en J. Ramakers (red.), *Politiek als passie* (Amsterdam 2007), 157-172.
- 42 *de Volkskrant*, 24 maart 2005, online in te zien: https://web.archive.org/web/20100429180636/http://www.volkskrant.nl/den_haag/article140150.ece (ge raadpleegd 19 juni 2021).
- 43 De vraag geeft geen uitsluitsel of het hier een directe of een indirecte verkiezing zou moeten zijn (via de gemeenteraad), maar het is zeer waarschijnlijk dat deelnemers aan het NKO de vraag hebben beschouwd als een vraag naar hun opvatting over directe verkiezing.
- 44 J. de Jong, *Democratie in kinderschoenen. Twee referenda over de eerste Nederlandse grondwet 1797-1798* (Nijmegen 2018).
- 45 J.W. Sap, *De Nacht van Wiegel. Het referendum in de representatieve democratie* (Utrecht 2003); P. Sijpersma, *Hans Wiegel. De biografie* (Amsterdam/Antwerpen 2020).
- 46 Staatscommissie Parlementair Stelsel, *Lage drempels, hoge dijken* (Amsterdam 2018).
- 47 W.J. Geertsema, *Het referendum. Bijl aan de wortels van de democratie* (Houten 1987).
- 48 Zie: https://www.parlement.com/id/vkvmknrk9vy2/correctief_referendum (ge raadpleegd 19 juni 2021).
- 49 *Trouw*, 15 februari 2018.
- 50 Cijfers niet gepresenteerd; zie ook: K. Jacobs, 'Referenda en andere institutionele hervormingen', in: T. van der Meer, H. van der Kolk en R. Rekker (red.), *Aanhou-dend wisselvallig. Nationaal Kiezersonderzoek 2017* (Amsterdam 2018), 90-97.
- 51 Van Dam en Beishuizen, *Kijk op de kiezer*, 71.
- 52 Smeets, *Een wonderbaarlijk politicus*, 297.
- 53 Van der Land, *Langs de afgrond*, 16.
- 54 Smeets, *Een wonderbaarlijk politicus*, 406.
- 55 Van der Land, *Langs de afgrond*, 70.
- 56 Ibidem, 378.
- 57 P. van Wijnen, 'Stemgedrag en de partij-politieke context', in: J. Thomassen, K. Aarts en H. van der Kolk (red.), *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998*.

- Kiezers en de smalle marges van de politiek (Den Haag 2000), 167-186; J.J.M. van Holsteyn en J.M. den Ridder, *Alles blijft anders. Nederlandse kiezers en verkiezingen in het begin van de 21e eeuw* (Amsterdam 2005).
- 58 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 202.
- 59 J.J.M. van Holsteyn, *Het woord is aan de kiezer. Een beschouwing over verkiezingen en stemgedrag aan de hand van open vragen* (Leiden 1994), 171.
- 60 *De Nederlandse Kiezers in 1967*, 13.
- 61 G.A. Irwin en K. Dittrich, 'And the walls came tumbling down: Party dealignment in the Netherlands', in: R.J. Dalton, S.E. Flanagan en P.A. Beck (red.), *Electoral change in advanced electoral democracies* (Princeton 1984), 267-297, aldaar 283.
- 62 J. Tillie, J. van Holsteyn, H. van der Kolk en K. Aarts, *Rumoer. Nederlandse kiezers en politiek 1998-2012* (Amsterdam 2016), 104-105.
- 63 C. van der Eijk en B. Niemöller, 'Het potentiële electoraat van de Nederlandse politieke partijen', *Beleid en Maatschappij* 11 (1984), 192-204; J. Tillie, *Party utility and voting behaviour* (Amsterdam 1995).
- 64 Van der Land, *Langs de afgrond*, 57.
- 65 J. Tillie, 'Stemkans en potentieel electoraat', in: J.J.M. van Holsteyn, G.A. Irwin en C. van der Eijk (red.), *De Nederlandse kiezer '86* (Amsterdam 1987), 180-188, aldaar 183.
- 66 J. Tillie, 'Partijvoorkeur, partijconcurrentie en stemgedrag', in: J.J.M. van Holsteyn en B. Niemöller (red.), *De Nederlandse kiezer 1994* (Leiden 1995), 236-246.
- 67 J.J.M. van Holsteyn en R.B. Andeweg, 'Niemand is groter dan de partij: Over de personalisering van de Nederlandse electorale politiek', in: G. Voerman (red.), *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2006* (Groningen 2008), 105-134.
- 68 Smeets, *Een wonderbaarlijk politicus*, 88.
- 69 *De Nederlandse kiezers in 1967*, 30-31.
- 70 Van Holsteyn, *Het woord is aan de kiezer*, 150-173.
- 71 Online via <https://speld.nl/2020/11/20/wordt-kaag-de-eerste-kagelijke-kaag-van-kaagland/> (geraadpleegd 20 juni 2021).
- 72 Geciteerd in: <https://www.nrc.nl/nieuws/2021/03/19/strategische-kiezer-spekte-d66-a4036538>.
- 73 L. Karvonen, *The personalisation of politics. A study of parliamentary democracies* (Colchester 2010).
- 74 Van Holsteyn en Andeweg, 'Niemand is groter dan de partij'.
- 75 G.A. Irwin, 'Slotbeschouwing', in: J. van Holsteyn en G.A. Irwin (red.), *De wilde frisheid van limoenen. Studiën over politici in de ogen van kiezers* (Leiden 1998), 137-150; G.A. Irwin en J.J.M. van Holsteyn, 'Parties and politicians in the parliamentary election of 1998', *Acta Politica* 34 (1999), 130-157.
- 76 H. Anker, *Normal Vote Analysis* (Amsterdam 1992), 83-106.
- 77 J.J.M. van Holsteyn en G.A. Irwin, 'Vroeger was alles beter... Argumenten voor en tegen opkomstplicht', in: R.B. Andeweg en M. Leyenaar (red.), *Alle stemmen tellen! Een eeuw algemeen kiesrecht* (Amsterdam 2018), 47-65, aldaar 61.
- 78 Smeets, *Een wonderbaarlijk politicus*, 478.
- 79 Ibidem, 477-478.

De geografische spreiding van D66-kiezers: In gemeenten met veel academici wonen ook veel D66'ers

- 1 Meine Henk Klijnsma, *Om de democratie. De geschiedenis van de Vrijzinnig-De-mocratische Bond 1901-1946* (Amsterdam 2007), 692-693; Meine Henk Klijnsma, 'D66 als vrijzinnig democratische partij', in: *De keuze van D66. Toespraken, pam-fletten en beschouwingen uit 50 jaar partijgeschiedenis* (Amsterdam 2016), 251-257. Oorspronkelijk uitgegeven in 1991.
- 2 Menno van der Land, *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D66, 1966-2003* (Den Haag 2003), 411-413.
- 3 Klijnsma, *Om de democratie*, 723-724.
- 4 Ron de Jong, Henk van der Kolk en Gerrit Voerman, *Verkiezingen op de kaart 1848-2010. Tweede Kamerverkiezingen vanuit geografisch perspectief* (Utrecht 2011), 106-107.
- 5 Technisch: de uitslag is eerst per jaar gestandaardiseerd (het gemiddelde is op 0 te zetten en de gemiddelde afwijking van dat gemiddelde is op 1 of -1 gezet). Daarna is bekeken welke gemeenten tussen 1967 en 2021 een opvallend grote of juist geen verandering in die standaardafwijking te zien gaven.
- 6 We hebben hier als grenswaarde gemeenten genomen waarvan de maximale afstand tussen de minimale en maximale standaardafwijking in de steun voor D66 0,65 standaarddeviatie bedroeg.
- 7 We hebben hier als grenswaarde gemeenten genomen waarvan de maximale afstand tussen de minimale en maximale standaardafwijking in de steun voor D66 3,5 standaarddeviatie bedroeg. Daarna hebben we gekeken bij welke van deze gemeenten een duidelijk patroon te zien was dat geduid kan worden als een gestage verandering in de tijd en bij welke gemeenten er meer een tijdelijke opleving (of juist daling) te zien was.
- 8 Doordat we geen beschikking hebben over processen-verbaal van afzonderlijke gemeenten was het niet mogelijk de relatief hoge resultaten in 1972 en in Simpelveld te verklaren.
- 9 Matthijs Rooduijn, *Plaatjes van de electoraatjes: D66*, zie: <https://stukroodvlees.nl/plaatjes-van-de-electoraatjes-d66/> (geraadpleegd mei 2021).
- 10 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 23, 32.

Conclusie

- 1 J.J. Godschalk, 'Enige politieke en sociale kenmerken van de oprichters van D'66', *Acta Politica* 5 (1969) 1, 62-74, aldaar 72.
- 2 *NRC Handelsblad*, 31 oktober 2015.
- 3 Robert Michels, *Zur Soziologie des Parteiwesens in der moderne Demokratie. Untersuchungen über die oligarchischen Tendenzen des Gruppenlebens* (Leipzig 1911), viii.
- 4 Catherine E. de Vries en Sara B. Hobolt, *Political entrepreneurs. The rise of challenger parties in Europe* (Princeton 2020), 4.